

קומיקס ככלי לעיצוב תודעה קולקטיבית בשירות האינדוקטרינציה

הג'יהאדיסטית ובשירות החינוך נגד הטרור*

אלעד גלעדי

הקומיקס הערבי הוא סוגה (ז'אנר) משגשגת הזוכה לקהל קוראים גדול ומגוון מכל קצות הקשת הפוליטית והאידיאולוגית במזרח התיכון ואף מחוצה לו. היא משמשת מקרה בוחן מעניין ביותר מפני שהיא משלבת יסודות תרבותיים ופוליטיים מערביים ומקומיים שלא תמיד דרים בשלום אלה עם אלה. הקומיקס הערבי הוא בחלקו תגובת נגד לקומיקס המערבי ובחלקו יצירה מקומית אותנטית. מעבר להיותו אמצעי בידורי ותוצר מובהק של תרבות פופולרית, הקומיקס הוא כלי חשוב מאין כמוהו לעיצוב תודעה קולקטיבית בידי גורמים רבים.

במאמר זה מטרתני לענות על שאלות כגון: כיצד התפתחה סוגת הקומיקס ונעשתה לגיטימית בעולם המוסלמי; מה הם מאפייניו של הקומיקס הערבי השאולים מהמערב ומיפן ומה הם מאפייניו המקומיים; מה הופך אותו לכלי כה יעיל לעיצוב תודעה קולקטיבית; ומעל לכול – מדוע וכיצד גורמים ג'יהאדיסטיים ואנטי-ג'יהאדיסטיים מנצלים את הפוטנציאל הטמון בקומיקס למטרות אינדוקטרינציה וחינוך?

נושא הקומיקס הערבי, לא כל שכן הקומיקס ככלי לעיצוב תודעה קולקטיבית בעולם המוסלמי, כמעט אינו מוכר למחקר¹, אם כי לא מעט נכתב (באוריינטציה מערבית כמובן) על האפקטיביות הרבה של הקומיקס ככלי חינוכי לילדים, בני נוער ומבוגרים. אליסון לייגה, למשל, מדברת על יתרונותיו של הקומיקס ככלי חינוכי וטוענת שקריאת קומיקס מצריכה שימוש במיומנויות אוריינות רבות, כגון סידור דברים ברצף (sequencing), פענוח תקשורת לא-מילולית, הבנת עלילה ויכולת הסקת מסקנות.² במהדורה מיוחדת של כתב העת למורים *Scholastic*, נכתב כי קומיקס מצריך מהקוראים להיות מעורבים באופן פעיל בתהליך של פענוח והבנה של מגוון אמצעים ספרותיים. על כן קריאת רומנים גרפיים יכולה לסייע לתלמידים לפתח מיומנויות הכרחיות לקריאת

* מאמר זה פורסם בכרך נ"ב של כתב העת **המזרח החדש**. ראו: אלעד גלעדי, "קומיקס ככלי לעיצוב תודעה קולקטיבית בשירות האינדוקטרינציה הג'יהאדיסטית ובשירות החינוך נגד הטרור", **המזרח החדש**, כרך נ"ב (תשע"ג, 2013), עמ' 208-230.

¹ דגלאס ומלטי-דגלאס, בספרם משנת 1994, מדברים על מצוקות המקורות בנושא הקומיקס הערבי. למרבה הצער, התמונה כמעט ולא השתנתה מאז ועד היום. ראו: Allen Douglas and Fedwa Malti-Douglas, *Arab Comic Strips: Politics of an Emerging Mass Culture*, Bloomington, Indiana 1994, pp. 1-2.

² Allyson A. W. Lyga, "Graphic Novels for (Really) Young Readers," *School Library Journal* <http://www.schoollibraryjournal.com/article/CA6312463.html> – (March 1, 2006)

יצירות מורכבות ומאתגרות יותר.³ לדעת גרטמן שוורץ אפשר להיעזר בספרות קומיקס בהוראת מדעי החברה, מדעים מדויקים, אמנות, פילוסופיה ועוד.⁴ כדוגמה לכך אפשר להביא את ספר הקומיקס "דוח ה-11 בספטמבר: עיבוד גרפי".⁵ ספר זה הוא מהדורה מאוירת של הדוח הסופי של הוועדה הלאומית לחקר התקפות הטרור על ארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001. את ההקדמה לספר הקומיקס חיברו יושב-ראש וסגן יושב-ראש הוועדה הלאומית לחקר התקפות הטרור כדי להעניק לו תוקף עובדתי ולבסס את היותו מסמך היסטורי ולימודי לכל דבר. לדברי דנה אריאלי ואפרת גולן אין בעובדה זו בפני עצמה כל חדש, שכן "בעשורים האחרונים אנו עדים לעלייה תלולה במספרם של ספרי לימוד מאוירים בדיסציפלינות שונות, המבוססים על עובדות והחותרים להפוך את לימוד ההיסטוריה זמין". לדין, הסיפור ההיסטורי המאויר מאפשר חוויית לימוד "מאיימת פחות" ומשמש גם אמצעי להתמודדות עם הטראומה של אירועי ה-11 בספטמבר.⁶

בן ברוך בליך סבור שלקומיקס תפקיד חשוב בתיאור מאורעות היסטוריים כמו קריסת "מגדלי התאומים", השואה, ואף הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ותופעה זו אינה מקרית שכן היא נובעת מעצם טבעו של מדיום הקומיקס, המשלב תמונה ונרטיב מצד אחד, וממד זמן מן הצד האחר. לדין, היתרון היחסי של הקומיקס על פני כלי ביטוי אחרים טמון ביכולתו של הקומיקס העוסק בהיסטוריה או באירועים טראומטיים ליצור מושגי זמן מיוחדים של פרקי זמן מקבילים של עבר, הווה ועתיד, לעתים אפילו בו-בזמן באותו הפאנל.⁷ לדעת רונלד שמידט, ההיסטוריה בקומיקס מקבלת ממד סיפורי, שכן היא ממירה את מעמדה כסדרה של עובדות, לסדרה של אירועים מצוירים, ובעזרת המילים המלוות את הציורים, הכרוניקה היבשה של העובדות זוכה לפירוש חזותי המאפשר לקורא/צופה לקרוא, לראות ולחוות את ההיסטוריה כאילו היא חלק בלתי נפרד מהביוגרפיה האישית שלו.⁸ שמידט יוצא נגד התפיסה המסורתית של מורים וחוקרים הרואה בקומיקס תחליף נחות

Unknown Author, "Using Graphic Novels with Children and Teens: A Guide for Teachers and Librarians," *Scholastic* (2007).

http://www.scholastic.com/graphix/Scholastic_BoneDiscussion.pdf

Gretchen E. Schwartz, "Graphic Novels for Multiple Literacies," *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 46/3 (2002), pp. 262-265

Sid Jacobson and Ernie Colón, *The 9/11 Report: A Graphic Adaptation*, New York 2006⁵

⁶ דנה אריאלי ואפרת גולן, "קומיקס, טרור וטראומה: משפילמן ועד מודן", *היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים* 15 (ינואר 2010) – <http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1262585125/1262989964>

⁷ בן ברוך בליך, "השואה בראי הקומיקס", *היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים* 15 (ינואר 2010) – <http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1262585125/1262989823>

⁸ Ronald Schmitt, "Deconstructive Comics," *Journal of Popular Culture* 25 (1992), pp. 153-161

לחומרי קריאה "אמיתיים". הוא טוען שהקומיקס מספק דימויים חדים וחלופיים, המיטיבים לתאר פחדים ומאבקי כוח, למשל, בצורה טובה יותר מזו שהאמנות ה"גבוהה" מסוגלת לעשות.⁹

נכתב גם על יתרונותיו של הקומיקס ככלי לחינוך בני נוער אירופים על השואה היהודית.¹⁰

דוגמה לכך היא רומן גרפי ושמו "החיפוש" (*Die Suche*), שיצא לאור באמסטרדם בשנת 2007 ונועד ללמד ילדים בבתי הספר בגרמניה על השואה היהודית. הספר מתאר את ניסיונה של ניצולת שואה לספר לדור הצעיר את סיפורה הפרטי ואת סיפור משפחתה, כשבתוכו היא שוזרת את הסיפור ההיסטורי של מחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו.¹¹ קומיקס זה נהפך למקרה מבחן בגרמניה, לאחר שאחד המחקרים המקיפים ביותר שנעשו באוניברסיטת אולדנבורג (Oldenburg) גילה, שקרוב לעשרים אחוז מילדי בתי הספר בגרמניה יודעים מעט מאוד על השואה היהודית, או שאינם יודעים עליה דבר. בפרויקט חינוכי מיוחד בשנת 2008 שנועד לטפל בתופעה הזאת, השתתפו כ-1,400 תלמידים בגילאי 9-13 מברלין ומאזור רייין-וסטפליה (Rhine-Westphalia). במסגרת זו היה הרומן הגרפי ה"חיפוש" פופולרי מאוד בקרב התלמידים. תומס גרומקה (Thomas Grumke), שהיה ממונה על הפרויקט מטעם משרד הפנים של צפון רייין-וסטפליה אמר: "בזכות הפורמט והמבנה הנרטיבי המוכר לתלמידים צעירים, אין לקומיקס מתחרים. הקומיקס תופס את תשומת לב הקוראים, ולתוכן המועבר באמצעות מדיום זה יש השפעה חזקה על הנוער". לטענתו, רומנים גרפיים הם אמצעי יעיל מאוד למנוע מזיכרונות השואה להישכח.¹²

המדיום הצבעוני והחי של הקומיקס, המשתמש בטקסט תמציתי וקליט בצד ציורים, שובה בקלות את לבותיהם של צעירים ומבוגרים כאחד. בשל אופיו המיוחד של המדיום הזה, הוא מתאים לטפל באמצעותו בצורה אפקטיבית בנושאים כבדי משקל.¹³ מדיום הקומיקס, הרומן הגרפי וסרטי

⁹ שם, עמ' 155.

¹⁰ Rolf Lautenschläger, "Much Discussed: Comic about the Holocaust Given Try-Out in History – Lessons," *Online-Redaktion* (November 2008)

<http://www.goethe.de/ins/fi/hel/ges/pok/en3955257.htm>

¹¹ Eric Heuvel and Ruud van der Rol, *Die Suche*, Amsterdam 2008

¹² Lautenschläger, "Much Discussed: Comic about the Holocaust"

¹³ ראו למשל את מאמרו של אורי ברטל העוקב אחר ייצוג של מאורעות היסטוריים טראומטיים כמו השואה היהודית, השואה הגרעינית ביפן והטבח בסברה ושתילה בתרבות הפופולרית החזותית ובעיקר בפורמט הקומיקס, הרומן הגרפי והאנימציה: אורי ברטל, "מהירושימה לסברה ושתילה: הקומיקס, הרומן הגרפיקה והאנימציה כסוכני זיכרון חתרניים", *היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים* 15 (ינואר 2010).

<http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1262585125/1262989518>; וכן את מאמרו של אריאלי וגולן (לעיל הערה 2). על אודות קומיקס המטפל בטרומה "מוסלמית" יותר, ראו מאמרה של פדוא מלטי-דגלאס על טרילוגיית הקומיקס של פריד בוגילאל *Petit Polio*, העוסקת בכיבוש הצרפתי באלג'יריה ובמלחמת העצמאות

האנימציה משמש באופן מסורתי ליצירה של פנטזיות, קריקטורות או מדע בדיוני, אולם כבר משנות השמונים של המאה ה-20 הוא עבר לתחומים רבים אחרים. עם התפתחות הקומיקס לרומן הגרפי והאנימציה נהפך הקומיקס למכשיר רב-עוצמה לעיבוד זיכרונות של מלחמה וטראומה.¹⁴ בשנות השמונים החלו להופיע סיפורי שואה בקומיקס, אולם היצירה החשובה ביותר שהציגה את החיבור בין השואה היהודית לקומיקס היא הרומן הגרפי "עכבר", סיפורו של ניצול: אבא מדמם היסטוריה" (Maus: A Survivor's Tale: My Father Bleeds History) וספר ההמשך: "עכבר 2, סיפורו של ניצול: וכאן החלו צרותיי" (Maus: A Survivor's Tale: And Here My Troubles Began).¹⁵ יצירה זו, זוכת פרס פוליצר, היא מעין ספר זיכרונות בפורמט של רומן גרפי, שנכתב ואויר במשך כחמש-עשרה שנה בידי אומן הקומיקס היהודי-אמריקני ארט ספיגלמן. הספרים מגוללים את סיפורו של אביו של ספיגלמן, ולאדק, ואת חוויותיו כניצול שואה, אך בד בבד מדברים גם על התמודדותו האישית של ארט ספיגלמן עם זיכרונות השואה כ"דור שני", ועל יחסיו המורכבים עם אביו. הרומן הגרפי לא החל עם "עכבר". לפניו היו יצירות חשובות בתחום כמו הרומן הגרפי "חוזת עם אלוהים" (A Contract with God) מאת ויל אייזנר – אחד מאבות הקומיקס המודרני, האיש שהגה את המונח "אמנות רצף" (sequential art) עבור הקומיקס ומי שנחשב לבעל השפעה מכרעת להפיכתם של ספרי הקומיקס מבידור נחות לכאורה למדיום המזוהה גם עם תרבות גבוהה. אייזנר תרם רבות להפיכת המונח "רומן גרפי" לשגור כל כך בזירה הספרותית כשהחל לעסוק במוצהר בזהותו היהודית בספר קומיקס אוטוביוגרפי למחצה.¹⁶ אבל "עכבר", יותר מכל יצירה אחרת, הוא שעזר להגדיר מחדש את הקומיקס לרומן גרפי. על שני הכרכים שלו נכתבו למעלה ממאה ספרים ומאמרים אקדמיים ששינו את השיח אודות הקומיקס לשפה אקדמית, ושינו את היחס הכללי לקומיקס כמדיום "רציני".¹⁷

Fedwa Malti-Douglas, "Petit Polio: של אלג'יריה דרך עיניו של ילד מוסלמי-צרפתי ממוצא אלג'יראי: History and Trauma," *Hadeeth ad-Dar – Journal of Dar al-Athar al-Islamiyyah, State of Kuwait* 23 (2007), pp. 10-13

¹⁴ ברטל, "מהירושימה לסברה ושתילה".

¹⁵ ארט ספיגלמן, מאוס: סיפורו של ניצול: אבא מדמם היסטוריה (תרגום יהודה ויזן), ירושלים 2010; ארט ספיגלמן, מאוס: סיפורו של ניצול: וכאן החלו צרותיי (תרגום יהודה ויזן), ירושלים 2010.

¹⁶ Will Eisner, *A Contract With God: A Novel*, New York and London 1978.

¹⁷ ברטל, "מהירושימה לסברה ושתילה"; כדוגמה לקובץ מאמרים אקדמיים על אודות "מאוס" של ספיגלמן, ראו: Deborah R. Geis (ed.), *Considering Maus: Approaches to Art Spiegelman's "Survivor's Tale" of the Holocaust*, Tuscaloosa 2003.

הקומיקס מתקשר כמעט אוטומטית לתרבות הפופולרית המערבית, ולרבים עצם השילוב "קומיקס ערבי" או "קומיקס מוסלמי" נשמע כמו אוקסימורון. השאלה הראשונה הנשאלת בדרך כלל בנוגע לקומיקס ערבי היא: מה יחסו של האסלאם למדיום העושה שימוש כה נרחב בייצוגים ויזואליים של דמויות אדם? אף-על-פי שהדעה הרווחת כי האסלאם נמנע מייצוגים איקונוגרפיים היא מוגזמת, אפשר לומר באופן כללי כי משחר ההיסטוריה של התרבות הערבית-האסלאמית המילה הנהגית או הכתובה הייתה בעלת מעמד מקודש מתוקף היקשרותה לקוראן, לחדית' ולשירה הערבית, ואילו הדמות הוויזואלית זכתה למעמד "חשוד". אנשי הדת וההלכה השמרנים אף נוטים לראות כל ייצוג ויזואלי, אם דו-ממדי ואם תלת-ממדי, כחיקוי לא הולם של היכולת האלוהית ליצור צורות. תומכי גישה זו מסתמכים בין השאר על חדית' הגורס כי אומן היוצר צורה יאלץ ביום הדין לנפוח בה חיים, ואם לא יצליח לעשות כן – ייענש.

ואולם הדברים אינם כה חד-משמעיים כפי שנדמה. כתבי יד מקושטים באיורים היו נפוצים מאוד באסלאם בימי הביניים, והנביא מוחמד ודמויות מוסלמיות מובילות אחרות הופיעו פעמים רבות באיורים הללו. נטייה זו נפוצה יותר בימי הביניים המאוחרים ובתחילת התקופה המודרנית במרחבי התרבות הפרסית, העותמאנית והמוע'ולית. ייצוגים של דמויות דתיות הופיעו פעמים רבות יחד עם הילה של אור – בדומה מאוד למסורות הנוצריות. אך בניגוד למסורות אלה, פניהם של דמויות מוסלמיות מקודשות הוחלפו לרוב בלובן בוהק, שנועד לסמל זוהר יוצא דופן וגם את חוסר היכולת לייצג את הדמות ויזואלית. מובן שהאלוהות עצמה לא יוצגה בשום צורה ויזואלית.¹⁸ ערבים בימי הביניים גם יצרו טקסטים מאוירים ממש (ולא רק מקושטים באיורים) כמו המְקַאמַאָת ופְּלִילָה ודְמָנָה, שבהם התמונות מלוות את הנרטיב הטקסטואלי ומתואמות אתו. אם כן, אין לומר שהתפיסה המתנגדת לייצוגים ויזואליים של דמויות אדם הייתה רווחת ושלא היו באסלאם בימי הביניים ובתקופות מאוחרות יותר, היבטים שהזכירו רצועות קומיקס או שהיו יכולים לשמש בסיס לקומיקס.¹⁹

בשנים האחרונות היינו עדים לרגישות הרבה בעולם המוסלמי בנוגע לייצוג ויזואלי של קודשי האסלאם, כמו הנביא מוחמד, משפחתו וחבריו. די לציין את הקריקטורות שפורסמו בעיתון הדני

Fedwa Malti-Douglas, "Sign Conceptions in the Islamic World," in Roland Posner, Klaus¹⁸
Robering and Thomas E. Sebeok (eds.), *Semiotics: A Handbook on the Sign-Theoretic
Foundations of Nature and Culture*, Vol. 2, Berlin and New-York 1998, p.1807
Douglas and Malti-Douglas, *Arab Comic Strips*, p. 2¹⁹

"יילנדס פוסטן" (*Jyllands Posten*) בשנת 2005, שהציגו את דמותו של הנביא מוחמד והציתו מחאות אלימות אנטי-דניות ואנטי-מערביות בקרב מיליוני מוסלמים ברחבי העולם. ואולם על-פי רוב לא תהיה התנגדות הלכתית או מסורתית להצגת אירועים אסלאמיים היסטוריים בקומיקס או באנימציה, כל עוד אין בהם ייצוג ויזואלי ישיר של הנביא מוחמד, של משפחתו או של חברי הנביא. יוצרי קומיקס ואנימציה מוסלמים משקיעים מאמצים רבים ופונים לדרכים יצירתיות ומגוונות על מנת להתחמק עד כמה שאפשר מאותם ייצוגים ויזואליים. דוגמה לכך היא סרט האנימציה על חיי הנביא, *The Last Prophet*, שאין בו ייצוגים ויזואליים ישירים של הנביא או של חבריו אלא רק רמיזות ויזואליות. כך למשל גופו ופניו של חֻזָה, דודו של הנביא, אינם מוצגים ובמקום זה דמותו מיוצגת באמצעות קשת גדולה שהייתה סימן ההיכר שלו. הנביא מוחמד, לעומת זאת, אינו מיוצג אפילו ברמיזה ויזואלית, ודבריו אינם נשמעים ישירות אלא בדיבור עקיף, כאשר דמויות אחרות חוזרות עליהם. דוגמה אחרת היא ספר הקומיקס "ט'הור אל-אסלאם"²⁰ (הופעת האסלאם), המציג את החלק הראשון של הסיפור (הביוגרפיה של הנביא). בספר זה נעשה שימוש נרחב בדמותו של מחבר הסיורה אֶבְן אֶסְחָאק כמספר כול-יודע וניתנת עדיפות ברורה (ולעתים מוגזמת) לטקסט על פני הציורים על מנת להימנע כליל מכל ייצוג ויזואלי של הנביא מוחמד או של נביאים פרה-אסלאמיים אחרים.²¹

אף שאפשר לדבר על "אבות קדמוניים" מקומיים של הקומיקס הערבי, אין ספק שסוגה אמנותית-תרבותית זו הגיעה לעולם הערבי מהמערב האירופי (הצרפתי בעיקר) והאמריקני. עד היום ניכרת השפעה מערבית בעיקר על הקומיקס הערבי, אם כי אפשר היום לזהות גם השפעות הולכות וגוברות של הקומיקס והאנימציה היפניים (מנגה ואנימה) על הקומיקס הערבי. הקומיקס, כסוכני תרבות אחרים, אינו מגיע מהמערב בלא כל "מטען". יש בו דמויות זרות וערכים "מאיימים" ו"מפתים", והוא חלק מהחדירה של תקשורת ההמונים המערבית אל העולם הערבי.²² מאז שנות השבעים של המאה ה-20 החלו אינטלקטואלים, סופרים ואמנים ערבים להיות מודעים לתופעה זו ומודאגים ממנה. תגובתם לא הייתה להרוס או להחרים את הקיים, אלא ליצור תרבות המוונים

²⁰ את המקור הערבי של הספר, אשר ראה אור בשנת 1983 בכותרת, לא היה אפשר להשיג על כן ההפניה היא אל התרגום הצרפתי: Clave Florencio, *L'Avènement de l'Islam*, Paris 1985

²¹ על ספר זה ראו: Douglas and Malti-Douglas, *Arab Comic Strips*, pp. 101-102

²² ראו למשל את ספרם של דורפמן ומטלרט המציג את ההשלכות הפוליטיות והאימפריאליסטיות של קומיקס מערביים מבית היוצר של דיסני ואחרים: Ariel Dorfman and Armand Mattelart, *How to Read Donald Duck: Imperialist Ideology in the Disney Comic*, New York 1975

מקומית, שבה הקומיקס ישחק תפקיד מוביל. הקומיקס הערבי החל אפוא לקבל את צורתו הייחודית במחצית השנייה של המאה ה-20, אך תפוצתו הרחבה החלה בסוף שנות השבעים כאשר כספי הנפט החלו זורמים בשפע בכל מדינות ערב כמעט. אף שבתחילה נראָה כי תעשיית הקומיקס הערבית עומדת להיות מוצפת בקומיקס המיובאים מארצות הברית ומצרפת ומתורגמים לערבית, עד מהרה נהפכה תעשייה זו למקומית ומקורית, והיא חלק מתרבות המונים מקומית ההולכת ומתפתחת, שצורותיה נראות אולי מערביות, אך תכניה כבר מזמן אינם כאלה.²³

קהל היעד של הקומיקס הערבי הוא ילדים ובני נוער בעיקר. למרות זאת (או בשל כך) יוצריו מתייחסים אליו ברצינות רבה כתוצר חינוכי, תרבותי ואף פוליטי. ייתכן שמתקופה האחריות הזאת, יוצרי הקומיקס הערבי נמנים עם טובי הכותבים והאמנים שבחברותיהם. במקרים רבים מדובר במי שכבר רכשו לעצמם שם ככותבים רציניים, ציירים וקריקטוריסטים פוליטיים. קהל היעד של הקומיקס הערבי משפיע גם על דרכי הפקתו והפצתו. ספרי קומיקס של ממש הם מצרך נדיר למדי בעולם הערבי. את הקומיקס הערבי מוצאים בעיקר בכתבי עת ובמגזינים לילדים ובמדורי העיתון המיועדים לילדים. ואולם באלג'יריה ובקרב קהילות ערביות בצרפת התפתחו צורות "היברידיות" של קומיקס, המשלב מסורות ערביות וצרפתיות ומיועד בעיקר לקהל מבוגר. בהקשר זה יצוין הרומן הגרפי הערבי הראשון (והיחיד עד כה) – **מטרו**.²⁴ ספר פורץ דרך זה, שנכתב ואויר בידי אמן הקומיקס המצרי מַגְדִי אל-שאפֶעי, יצא לאור במצרים בשנת 2008 אך נאסר להפצה בשל "תכניו החתרניים" נגד משטר מובארכ. הספר מיועד לקהל בוגר והדבר ניכר בתכניו, באיוריו ובפורמט שבו הוא מופיע. זהו ניסיון ראשון ליצור רומן גרפי בערבית, וככל הנראה לא האחרון.

קומיקס בשירות האינדוקטרינציה הג'יהאדיסטית

האינטרנט יצר מציאות חדשה לקומיקס הערבי, הן בתחום התוכן והצורה והן בתחום ההפקה וההפצה. האינטרנט פתח את הקומיקס הערבי לעולם הקומיקס והאנימציה היפניים. ההשפעה היפנית ההולכת וגוברת באה לידי ביטוי קודם לכול מבחינה ויזואלית, ויותר ויותר דמויות קומיקס ערביות מזכירות בצורתן את המנגה היפנית. אך חשוב מכך, ייתכן שבהשפעת הקומיקס והאנימציה היפניים, הידועים באלימותם ה"מדממת", עלתה גם רמת האלימות בקומיקס הערבי. את העלייה

²³ Douglas and Malti-Douglas, *Arab Comic Strips*, p. 3

²⁴ את המקור הערבי של הספר לא היה אפשר להשיג, אך בחודש יוני 2012 יצא הספר בתרגום לאנגלית:

Magdy El Shafee, *Metro: A Story of Cairo*, New York 2012

ברמת האלימות אפשר להסביר גם בהעדר הפיקוח על הקומיקס, בחסות פלטפורמת האינטרנט. אם לפני כן הופיע קומיקס ערבי בעיקר בכתבי עת מודפסים לילדים, שבמידה רבה היו נתונים לפיקוח ולצנזורה של המשטרים הערביים, הרי האינטרנט הפך את הקומיקס לתחום פרוץ לחלוטין. הודות לאפשרות לעקוף את הפיקוח והצנזורה ומשום שעלויות הפצת קומיקס באינטרנט הן זניחות למדי, קומיקסאים באשר הם, יכולים לפרסם את תוצריהם באין מפריע. הדבר בא לידי ביטוי בירידה באיכות הקומיקס ובעלייה ברמת האלימות של תכניו.

הקומיקס הערבי היה תמיד פוליטי, ותכניו שהופנו כאמור לילדים לא היו חפים מתעמולה למשטרים ולמנהיגים ערביים,²⁵ או מהסתה נגד מדינת ישראל. אבל תכנים אלה הועברו לקהל הקוראים הצעירים בצורה מעודנת ומרומזת למדי. ואילו בחסות האינטרנט נעשה הקומיקס קיצוני יותר, ובשנים האחרונות הולכת וגוברת באמצעותו הסתה ברורה לאלימות ולטרור, מצד גורמים רשמיים ולא רשמיים כאחד.

דוגמה לאינדוקטרינציה ג'יהאדיסטית מצד גורם רשמי, תוך שימוש בפלטפורמת האינטרנט, אפשר לראות בכתב העת המקוון לילדים של תנועת חמאס הנקרא **אל-פאתח** (הכובש).²⁶ כתב העת החל את דרכו ברשת כירחון בספטמבר 2002 והופץ מלבנון. שנה אחר-כך החלו גיליונותיו לצאת באחד ובחמישה-עשר בכל חודש, ומשנת 2006 הפקת כתב העת והפצתו נעשות מלונדון. **אל-פאתח** מתמקד בכמה נושאים מרכזיים, כגון מייסדי חמאס, מנהיגיה, לוחמיה, יחסה של התנועה למערב, אי-הכרתה של חמאס במדינת ישראל ושלילת הדרך המדינית לפתרון הסכסוך. האתר מתאים את עצמו לגילם הצעיר של קוראיו (למעלה משבעים ושמונה מיליון על-פי ספירת האתר העדכנית), אך אינו מתפשר על רמה גבוהה של תכנים. באתר יש פינות קבועות, כגון "סבתיי", "יקירתי נערת העתיד", "סיפורו של שהיד", בצד הדמיות משיעורים בבית הספר, משלי חיות, ציורים של ילדים מרחבי העולם הערבי וכמובן קומיקס.

בגיליונות 68 ו-69 של **אל-פאתח**, שראו אור ב-15 בינואר וב-1 בפברואר 2006, פורסם קומיקס בשני חלקים הקרוי "מהמה סלמיה" (משימה לא-אלימה), העוסק בגבורתו של באסל (שמשמעותו בערבית "אמיץ לב") – ילד פלסטיני צעיר ואמיץ הנחוש להיות לוחם ג'יהאד כאחיו הבוגרים. העלילה

²⁵ ראו לדוגמה את ביוגרפיית הקומיקס על גמאל עבד אל-נאצר: מוחמד נעמאן אל-ד'אכרי ואחרים, **גמאל עבד אל-נאצר**, פריז 1973; ואת ספר הקומיקס הסמי-ביוגרפי על אודות תחילת דרכו הפוליטית של סדאם חוסין: אדיב מפי, **אל-אייאם אל-טוילה**, בגדאד 1981.

²⁶ אתר אל-פאתח: <http://www.al-fateh.net/>; סקירה של האתר ותכניו ראו: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3746371,00.html>

מתחילה כאשר באסל נחשף לפעולות ג'יהאד בטלוויזיה, בעיתון ובמפגשים של אחיו עם חבריהם, המתכננים פעולות של "הקרבה עצמית" (עמלֵיאת פְּדֵאֵיָה) ותקיפת סיור של הצבא הישראלי. גם באסל משתוקק לבצע פעולות כאלה נגד "הציונים הרשעים", כדבריו. אביו לומד על שאיפותיו של בנו הקטן, מנסה לצנן את התלהבותו ואומר לו: "אתה עדיין צעיר. אחיך הגדולים מבצעים פעולות כאלה. כאשר תגדל אלמד אותך כיצד לבצע פעולות הקרבה עצמית". האב לוחץ את ידו הקטנה של בנו לאות התחייבותו לעתיד. באסל הולך לישון במיטתו אך אינו מצליח להירדם שכן הוא חושב לעצמו מתי הוא יבצע פעולת הקרבה למען אללה. או אז עולה במוחו רעיון שאותו הוא מתכוון לבצע מיד למחרת. בבית הספר מצפה באסל בקוצר רוח לסיום הלימודים. הוא חוזר הביתה במהירות, אוכל את ארוחת הצהריים ומסיים להכין את שיעורי הבית. הוא ניגש לאחד הארונות, לוקח משקפת ויוצא לתצפת על עמדה של צה"ל. "אמשיך לתצפת על הציונים עד אשר יגיע זמן הפעולה", אומר באסל בנחישות. לאחר ימים מספר של תצפית על העמדה, קובע באסל שאסף די מידע לצורך ביצוע הפעולה, וכל שנתר לו הוא להמתין בסבלנות לעיתוי המתאים. בליל סערה יוצא באסל את ביתו בשקט כשהוא נושא על גבו תרמיל. הוא מתקרב בזהירות רבה לעמדת צה"ל ומתגנב לתוך המתחם בלי שהחיילים מבחינים בו. בתוך זמן קצר הוא מבצע את הפעולה (שנחשפת רק בסוף הסיפור) ומצליח לחזור לביתו בשלום. הוא חוזר לישון במיטתו כשהוא חושב לעצמו כיצד ייראה פרצופם של החיילים הישראלים כאשר יבינו מה עשה בבסיס שלהם. השכם בבוקר בא אחד החיילים, מפוחד כולו, למפקד הבסיס. "מדוע אתה רועד?", שואל המפקד, "האם ראית לוחמים פלסטינים?". "הרבה יותר חמור מכך", משיב לו החייל. קבוצה של חיילים חמושים יוצאים למקום ומגלים כי במקום דגל ישראל הונף בבסיס דגל פלסטין. פניו של המפקד הישראלי מאדימות וניכרת עליהן הבעה של פליאה ובעתה.

1. מתוך "משימה לא-אלימה", אל-פאתח, גיליון 69

סיפורו של באסל הוא דוגמה לאינדוקטרינציה ג'יהאדיסטית "רכה" כביכול, שכן אין הוא מציג פעולת טרור אלימה נגד כוחות צה"ל, אלא פעולה סמלית שאינה אלימה – פרי יוזמתו וביצועו של ילד. ואולם המסר חד וברור ואינו רך כלל: באסל, כמו קוראים רבים של "אל-פאתח", גדל ודאי על סיפורי הגבורה וההקרבה העצמית של הג'יהאדיסטים ומשתוקק בכל מאודו להיות לוחם ג'יהאד לכשיגדל. כאמור, אין מניעה שאכן יהיה כזה בעתיד והוא אפילו מקבל את הבטחתו של אביו לכך. אך בינתיים יהיה עליו להסתפק במאבק ב"ציונים הפושעים" בהתאם לגילו ולמעמדו ובאמצעים העומדים לרשותו.

דוגמה נוספת לאינדוקטרינציה ג'יהאדיסטית באל-פאתח ניתן למצוא בגיליון מספר 107 (1 בספטמבר 2007), שבו פורסם קומיקס חריף ואלים במיוחד וכותרתו "אל-פדא'אי סלאם" (סלאם הלוחם המתאבד). שם זה הוא אירוני למדי, ואולי אף במתכוון, שכן שמו של הלוחם המתאבד משמעו בערבית "שלום". הקומיקס מגולל את סיפורו של נער ושמו סלאם היוצא למסע נקמה בחיילי צה"ל "כשבזיכרונו תמונות של ילדים [פלסטינים] הרוגים ושל אחיו העצור". סלאם מתחיל את מסע הנקמה

כשהוא מסתנן לבסיס של צה"ל והורג באמצעות שני אקדחיו שני חיילים ישראלים ששמש דוד וכהנא. אזעקת הבסיס מופעלת מיד וחיילי הבסיס נפוצים לכל עבר בבעתה שכן הם בטוחים שמדובר בפיגוע של קבוצת טרור חמושה, אך כאמור מדובר בפעולה אישית של "נער שאוהב את עירו ירושלים ומתכוון לפדות אותה בדמו". משם ממשיך סלאם אל מסגד אל-אקצא, שם הוא מתפלל את תפילת אחר הצהריים ומבקש מאללה שישמור על אחיו העצור וישיבו במהרה אל חיק הוריו. בדרכו חזרה לביתו הוא רואה שני חיילים במחסום המטרידים את אביו ומצמידים אקדח לראשו. סלאם (שמשום מה אינו משתמש באקדחים שהשתמש בהם לפני כן) משליך שתי אבנים בדיוק רב, משל היה דוד במאבקו בגוליית. אבן אחת פוגעת בעינו של החייל הראשון והשנייה בלחיו של החייל השני. אביו של סלאם, החרד לגורל בנו, מפציר בו לברוח מהמקום ומתחנן לפני החיילים שיעזבו את בנו הצעיר וייקחו אותו במקומו. אך סלאם לא מש ממקומו גם כאשר החיילים שולפים את כלי נשקם ומכוונים אותם לעברו. סלאם פותח בקרב מבטים אימתני עם החיילים החמושים, שהפחד מחלחל אט-אט לתוכם וניכר בעיניהם. כאשר החיילים מתחילים לירות, סלאם מזנק קדימה במהירות, מתחמק מהכדורים, נאבק בידיים חשופות בחיילים ולבסוף משתלט על נשקם והורג אותם במקום. ואין זה פלא, שכן סלאם "שואב את כוחו ממלחמת הקודש שלו ומהגנתו על המקומות הקדושים". כאשר גופות החיילים המדממות מוטלות לרגליו, סלאם עוזר לאביו הזקן לקום מעל האדמה והשניים מתרחקים מהמקום כשהם מחובקים, והגי'פ הישראלי ודגל ישראל בוערים ברקע.

אין ספק שהקומיקס "סלאם הלוחם המתאבד" מהווה עליית מדרגה בכל הנוגע למסרים האלימים ולאלימות הגרפית המוצגת ב"אל-פאתח". אם בקומיקס "משימה לא-אלימה" הגיבור באסל חולם להיות לוחם ג'יהאד לכשיגדל, בקומיקס האחרון אנו נחשפים לסיפורו של נער המגשים את החלום הזה כבר בגיל צעיר. אף-על-פי שגילו של סלאם אינו מצוין במפורש, הוא מוגדר "נער" (פתא), וכך הוא גם מצויר. הביטוי הוויזואלי הבולט ביותר לכך הוא שזקנו עדיין לא צימח. גם באסל, בקומיקס "משימה לא אלימה", לוקח אחריות ומתעמת, בדרכו שלו, עם האויב הישראלי, אבל סלאם יוצא למשימת התאבדות ומתעמת חזיתית עם חיילי צה"ל בנשק חם, בנשק קר ואף בידיים חשופות. המסר המעודד, והמותאם במידת-מה לקהל הקוראים של "אל-פאתח", הוא ניצחונו של סלאם במאבקו ואף הישארותו בחיים בסופו של דבר.

קומיקס זה הוא פלסטיני מאוד אך גם אסלאמי מאוד. מאבקו של סלאם הוא קודם לכול המאבק הפלסטיני ב"אויב הציוני", אך זהו מאבק השואב את כוחו ותוקפו מהאסלאם. מסגד אל-אקצא, למשל, נוכח בקומיקס הזה בצורה בולטת למדי, הן ויזואלית והן מילולית. מסגד זה הוא סמל פלסטיני כמובן, אך גם סמל אסלאמי מובהק, שכן אל-אקצא מוגדר ככיוון התפילה הראשון של

המוסלמים וכמקום הקדוש השלישי בחשיבותו באסלאם, אחרי מכה ומדינה. הקומיקס מספר לקוראיו כי סלאם מתפלל במסגד אל-אקצא וכי הוא "שואב את כוחו ממלחמת הקודש שלו ומהגנתו על המקומות הקדושים". המטרה היא כמובן לקשור את המאבק הפלסטיני בישראל עם מלחמת הקודש הכלל-אסלאמית באויבי האסלאם. אין זה מקרי אפוא שהמונחים "מאבק" (פּפּאח) ו"מלחמת קודש" (ג'יהאד) משמשים בערבוביה בקומיקס הזה, וכך גם המונחים "ישראלים" ו"יהודים".

לצד גורמים רשמיים המשתמשים בקומיקס למטרות אינדוקטרינציה, כמו תנועת חמאס, אנו עדים באחרונה לתופעה חדשה שבה גורמים ג'יהאדיסטים "עצמאים" עושים שימוש באינטרנט כדי להפיץ קומיקס ג'יהאדיסטי. ב-1 באוקטובר 2011 פרסם חבר בפורום הג'יהאדיסטי "שְׁמוּח' אל-אסְלָאם" קומיקס המציג ילד מוסלמי המשתמש במכונית צעצוע ממולכדת כדי להשמיד טנק של צבא האויב.²⁷ פורום זה מקורב לארגון אל-קאעדה, מזוהה עמו ומוסמך מטעמו להפיץ את חומריו. מאוגוסט 2010, לאחר נפילתו של פורום "אל-פְלֶגְ'ה", הוא נחשב לפורום הג'יהאדיסטי החשוב והמשפיע ביותר.²⁸ רצועת הקומיקס הנקראת "סיפוריו של בן השהיד" פורסמה על-ידי משתמש ששמו (הבדוי) "קֶצֶף אל-רַעֲד" (נפץ הרעמים), והיא אמורה להיות חלק מסדרת קומיקס שלמה באותו השם. בהקדמה מספר המחבר, שהסיפור מתרחש "בארץ מבורכת שאויבי האסלאם פלשו אליה". אנשי הארץ הזאת נלחמו בכובשים ורבים מהם מתו במלחמה. אחד מאותם השהידים הותיר אחריו ארבעה בנים והצעיר שבהם, קאסם, הוא גיבור הקומיקס. העלילה מתחילה כאשר יום אחד חוזר קאסם לביתו מבית הספר ומגיע לנקודת ביקורת של צבא האויב. אחד החיילים ניגש לקאסם ומציע לו מתנה בדמות מכונית צעצוע המונעת בשלט-רחוק בתמורה לכך שיהפוך למודיע ולמשתף פעולה עם צבא האויב. קאסם מסכים להצעה ומקבל את המתנה המפתה, אך רק כדי שהחיילים יניחו לו. כאשר קאסם מגיע לביתו והמתנה בידו, הוא מספר לאחיו את שקרה. אחד האחים כמעט ומנפץ את המכונית מרוב כעס, אולם אח אחר מציע רעיון טוב יותר – למלכד את המכונית ולהשתמש בה נגד האויב. בסצנה הבאה קאסם משלח את מכונית הצעצוע הממולכדת לעבר טנק של האויב ואומר: "כעת אנקום את נקמת דתי, כבודי וארצי". רצועת הקומיקס מסתיימת בפיצוץ עז שמשמיד את הטנק ומפיץ את החיילים בסביבתו לכל עבר.

²⁷ קומיקס ג'יהאדיסטי – ילד נוקם את מות אביו בעזרת מכונית צעצוע ממולכדת:

<http://www.memri.org/report/en/0/0/0/0/0/5709.htm>

²⁸ סקירה על אודות פורום "שְׁמוּח' אל-אסלאם" ראו: <http://news.siteintelgroup.com/free-featured-articles/1746-prominent-jihadist-forum-appears-again-online>

"BOOMMMM"

Qassem: "Now I will avenge my religion, honor, and land" Toy Car: "Brrrrrrrrrrrr"

3א. ב. מתוך "סיפוריו של בן השיד" (באדיבות מכון ממרי)

המסר של רצועת הקומיקס הזאת חד וברור ומזכיר את מסרי הקומיקסים שדובר בהם לעיל. גם כאן אנו רואים ילד צעיר המצטרף ללוחמי הג'יהאד. הילד האמיץ אינו מתפתה למתנות האויב, וודאי שאינו מתפתה לשתף עמו פעולה. בעזרת אחיו הגדולים הוא משיג נקמה מתוקה על-ידי הפיכת המתנה לכלי משחית המפוצץ טנק והורג חיילים. כך אנו למדים שגם ילדים קטנים יכולים לתרום למאמץ המלחמתי ואף לקחת בו חלק פעיל. בעוד לגדולים יש "צעצועים" גדולים כמו מכוניות תופת, לקטנים יש מכוניות צעצוע שיכולות בנקל להפוך למכוניות תופת.

הקומיקס המדובר שופע סמלים ומטפורות: ראשית, העלילה יכולה להתרחש בכל ארץ מוסלמית שיש בה צבא כיבוש או נוכחות של צבא זר – אפגניסטן, עיראק או פלסטין. המטרה היא ליצור בסיס הזדהות אסלאמי רחב ככל האפשר. אנו למדים זאת גם מאותו "שילוש קדוש" שאת נקמתו מבקש קאסם לנקום – הדת, הכבוד והארץ. המדרג כאן אינו מקרי ככל הנראה. שנית, יש לציין את הסמליות הרבה של המתנה, המייצגת את מה שהכובש רוצה כביכול להעניק לנכבש – ערכים מערביים, תרבות מערבית, דמוקרטיה וכו'. אך כאמור אין המתנה ניתנת חינם – מחירה הוא התרצות וכניעה, ועל כן אין לקבלה. אם אין בררה אלא לקבלה, יש להשתמש בה לטובת המוסלמים ונגד האויב. כן יש בקומיקס הזה, כמו בשניים הקודמים, שימוש רב במוטיב החלש מול החזק והקטן מול הגדול. בקומיקס "משימה לא אלימה" ראינו כיצד ילד צעיר אחד זורע אימה ומבוכה בבסיס שלם של צה"ל; בקומיקס "סלאם הלוחם המתאבד" ראינו כיצד הנער הצעיר והלא חמוש נאבק בשני חיילים חמושים ויכול להם. בקומיקס "סיפוריו של בן השיד" עניין זה בא לידי ביטוי כאשר מכונית הצעצוע הקטנה נכנסת אל מתחת לטנק הגדול ומשמדה אותו, בדיוק כשם שלוחמי הג'יהאד המעטים ודלי האמצעים יכולים להביס את צבאות הכיבוש. זהו מסר שעובר אל הקוראים בצורה חזקה הן דרך

הפן הרעיוני והן דרך הפן החזותי של הקומיקס, בלי עזרתו של הטקסט. התמונה של ילד קטן השולט בשלט-רחוק בפיצוץ של טנק גדול שווה יותר מאלף מילים.

קומיקס בשירות החינוך נגד טרור

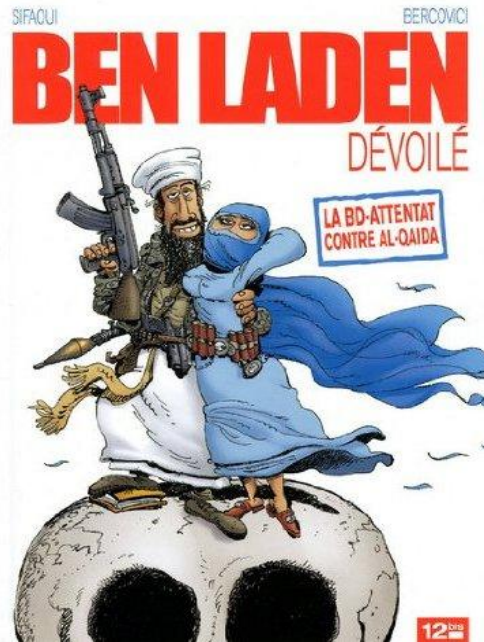
מן העבר האחר של העולם המוסלמי יש גורמים המבינים את הפוטנציאל של הקומיקס ככלי חינוכי ומשתמשים בו הן כדי לחנך באופן בסיסי לאסלאם מתון וסובלני והן כתגובת-נגד לקומיקס הגייהאדיסטי האלים והקיצוני. שלוש הדוגמאות להלן מציגות קומיקס ערבי-מוסלמי בפורמטים שונים וממקומות שונים, אך כולם פועלים לשם אותה המטרה.

הדוגמא הראשונה לקומיקס אנטי-גייהאדיסטי הוא הקומיקס שיצר העיתונאי האלג'יראי מוחמד סִיפֶאוּי (Sifaoui) יחד עם המאייר היהודי-הצרפתי פיליפ ברקוביצי. קומיקס דובר צרפתית זה יצא לאור בצרפת בפורמט של ספר קומיקס בשנת 2011, ומאז הוא כבר תורגם לגרמנית, ספרדית, דנית והולנדית. שמו של הספר הוא *Ben Laden Devoilé* ויש בו כפל משמעות: "בן לאדן נחשף", וגם "בן לאדן ללא רעלה". כותרת המשנה של הספר היא יומרנית למדי ומצהירה כי הספר הוא "ניסיון התנקשות באל-קאעדה באמצעות קומיקס" (La BD Attentat Contre Al-Qaida).²⁹ זהו ספר הקומיקס הראשון מאת סיפאוי, אך לא ספרו הראשון העוסק בארגון אל-קאעדה. קדמו לו כמה חיבורים ובראשם הספר *Inside Al Qaeda*, שבו מתאר סיפאוי כיצד הסתנן בשם בדוי ובמסווה של עיתונאי פרו-גייהאדיסטי לתאי אל-קאעדה בפריז ולמד על דרכי הגיוס, המימון והפעולה של הארגון באירופה.³⁰ בריאיון לערוץ הטלוויזיה של רשת "אל-ערביה" הסביר סיפאוי כי בחר הפעם בספר קומיקס משום שרצה להעביר מסר לדור אחר, לדור הצעיר, שככל הנראה אינו קורא את הספרים ה"רציניים". אך גם ספר זה, לדידו של סיפאוי, מדבר על בן לאדן ועל דברים אחרים הקשורים לקיצוניות האסלאמית, או ליתר דיוק "על הקיצוניות המתימרת לדבר בשם האסלאם".³¹

Mohamed Sifaoui and Philippe Bercovici, *Ben Laden Devoilé*, France 2011 ²⁹

Mohamed Sifaoui, *Inside Al Qaeda: How I Infiltrated the World's Deadliest Terrorist Organization*, New York 2003 ³⁰

³¹ ריאיון עם סיפאוי בערבית ראו: <http://www.alarabiya.net/programs/2011/06/04/151749.html>; קטעים נבחרים מתוך הריאיון, בתרגום לאנגלית, ראו: <http://www.memritv.org/clip/en/2976.htm>

4. שער הספר *Ben Laden Devoilé*

ספרם של סיפאוי וברקוביצי משלב בין הבדיוני לעובדתי-היסטורי. הוא נכתב לפני הריגת בן לאדן והוא מתאר תרחיש דמיוני, שבו בשנת 2016 בן לאדן נתפס בפקיסטן, די במקרה, בידי צבא ארצות הברית, נלקח לחקירה במתקן סודי של ה-CIA ושם הוא מגולל את סיפור חייו. ספר זה הוא קומיקס במשמעותו הראשונית ביותר – הוא נועד להצחיק ויש בו שימוש נרחב בהומור מילולי, הומור חזותי וסאטירה. אך הצחוק כאן הוא לא המטרה העיקרית אלא האמצעי. הומור וסאטירה, כמו קומיקס, הם כלים יעילים ביותר להעברת מסרים ביקורתיים, חינוכיים ואחרים משום שהצחוק יוצר ריכוך אוטומטי אצל הקורא או אצל הצופה ומסייע "להמתיק את הגלולה המרה", ובתוך כך הוא מאפשר למסרים חריפים וקשים להתעכל ולחלחל ביתר קלות.³² ההשפעה של כלי זה מתגברת כאשר שוזרים את ההומור והסאטירה בתוך המדיום הצבעוני והדינמי של הקומיקס.³³ לדברי סיפאוי: "באמצעות

³² לדברי המחזאי והסטיריקן המצרי לנין אל-רמלי, הסאטירה היא "דרך קיצור", שנועדה לסייע להגעה אל האמת במהירות. הוא מדמה את הסאטירה לגלולה מרה ויעילה, המאפשרת לנו לצחוק במצב שיש לבכות בו, ולבכות במצב שיש לצחוק בו, ולהבין שהחיים מורכבים משני המצבים הללו גם יחד. ראו: לנין אל-רמלי, "לפן יום גא סאח'ר!", **אל-הלאל** (דצמבר 1995), עמ' 194; על הומור וסאטירה ותפקידיהם הפסיכולוגיים, החינוכיים ועוד, ראו: הנרי ברגסון, **הצחוק**, ירושלים תשל"ה; זיגמונד פרויד, "ההומור", **כתבי זיגמונד פרויד**, כרך שני, מסות נבחרות א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 215-219; Sigmund Freud, *The Joke and its Relation to the Unconscious*, London and New York 2002; Gilbert Highet, *The Anatomy of Satire*, New Jersey 1962

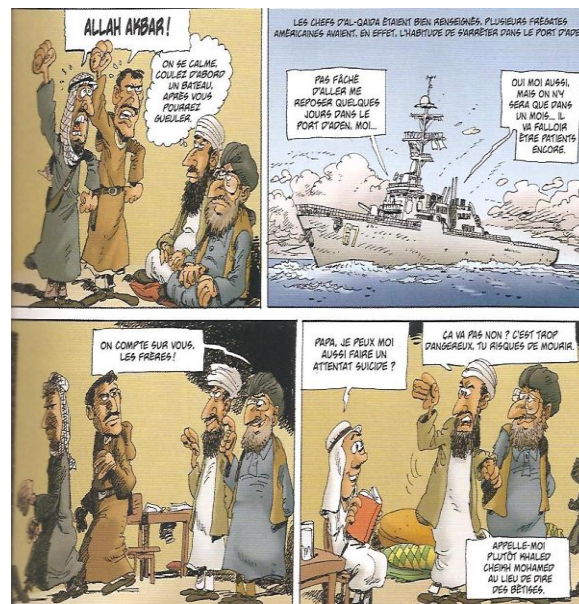
³³ לדוגמה, בשנת 1942, לפני שגורש לאושוויץ, חיבר הורסט רוזנטל (1915-1942) ספר קומיקס בשם **מיקי מאוס במחנה הריכוז גורס** (*Mickey Au Camp De Gurs*). באמצעות מיקי מאוס מבקר רוזנטל את הבגידה של משטר וישי ביהודי צרפת ומתאר את חיי היומיום הקשים במחנה הריכוז בצורה הומוריסטית. ראו: Pnina

הקומדיה ניתן להעביר מסר לדור הצעיר", אומר, "רצייתי שיבינו, תוך כדי צחוק, שהללו [בן לאדן ואל-קאעדה] אינם מייצגים את האסלאם או את המוסלמים ויכול להיות שהם פשוט חולי-נפש".³⁴

סיפאוי וברקוביצי תוקפים בספר גורמים רבים ובהם פקיסטן, הטליבאן, ה-CIA, ממשל קלינטון וממשל בוש ועוד, אך חצי הלעג והביקורת העיקריים שלהם מופנים לאל-קאעדה ולאַסאַמַה בן לאדן. ארגון אל-קאעדה מוצג בספר כאסופה של חובבנים, רפי שכל ותאבי בצע, ובן לאדן מוצג כטיפש גמור, חולה מין, רודף בצע ופרסום, אופורטוניסט, שקרן, דו-פרצופי ועוד. אפשר לראות בתמונה שעל כריכת הספר (תמונה 4) דוגמה לסוג ההומור (הגרפי) המוצג בספר והמסרים שהוא טומן בחובו. בתמונה נעדרת מלל זו אנו רואים את בן לאדן, כשמבט מטופש בעיניו, חמוש מכף רגל ועד ראש ודורך ברגלו הימנית על ספר (ככל הנראה הקוראן). בידו הימנית הוא מחזיק את "סימן ההיכר" שלו – רובה מסוג קלאציניקוב – ובידו השמאלית הוא מחבק בחורה עטויית בורקה. למותניה של הבחורה חגורת נפץ והשניים עומדים מחובקים על מה שנראה כמו גולגולת ענקית. התמונה מעוררת אצלנו גיחוך וצחוק מכיוון שיש בה אי-הלימה מוחלטת. התרגלנו (או הורגלנו) לראות את בן לאדן בסיטואציות אחרות לגמרי – לרוב זה היה כשהוא יושב בפנים קפואים ומדקלם את נאומיו ברוגע ובמונוטוניות למצלמת הווידאו, כשהקלאציניקוב מושען מאחוריו והקוראן מונח לצדו או לפניו. לאחר הרובד של הגיחוך הראשוני, אנו מתפנים למסרים ברבדים האחרים, המתכתבים עם אותה תמונה של בן לאדן שצרובה במוחנו: בן לאדן של סיפאוי אינו מחזיק את הקוראן בידו והוא אפילו לא מונח לידו אלא תחת רגלו, ויש בכך כדי ללמדנו מהו יחסו האמיתי אליו ולמה שהוא מייצג. נוסף על כך, בן לאדן אולי חמוש מכף רגל ועד ראש ועומד בתנוחה של גיבור, אך חגורת הנפץ אינה מונחת על מותניו אלא על הבחורה שלצדו. רוצה לומר: את העבודה "המלוכלכת" בן לאדן אינו עושה בעצמו אלא הוא מנצל אחרים, בדרכים שונות, לעשותה במקומו. בהקשר זה תצוין סצנה מצחיקה ומוצלחת במיוחד, המופיעה בספר (עמ' 65, ראו תמונה 5): בן לאדן וסגנו (כיום מנהיג אל-קאעדה) אימן אל-טוואהרי שולחים שני מחבלים לבצע את הפיגוע במשחתת של צי ארצות הברית *USS Cole* (אוקטובר

Rosenberg, "Mickey Mouse in Gurs: Humor, Irony and Criticism in Works of Art Produced in the Gurs Internment Camp," *Rethinking History* 6/3 (2002), pp. 273-292. בן ברוך בליך מתייחס לספרו של רוזנטל וכן לקומיקס הומוריסטיים נוספים, דוגמת "קופיקו באושוויץ" של דודו גבע [פורסם בעיתון "הארץ" בשנת 2004 והופיע מחדש בספר: דודו גבע, **פשר החיים**, ירושלים 2005, עמ' 215-217]. לדבריו: "ההומור, הציניות והסאטירה ליוו את השואה גם בקרב היהודים וביטויי ההומור השחור לא פסקו עד לגיא ההריגה. מחברי הקומיקס הנ"ל ממשיכים מסורת של התבוננות בטרואומה מבעד להומור ולסאטירה, וזאת בהבדל אחד: מטרתם לא רק לבעוט בנאציזם ובמשטר האימים שלו, מטרתם לבטא כאב עמוק שרק תרבות פופולרית שמדרך הטבע נועדה לבדר ולשמח, מסוגלת להציג". ראו: בליך, "השואה בראי הקומיקס".³⁴ סיפאוי, ריאיון.

(2000), ובנו הקטן של בן לאדן שואל את אביו, האם גם הוא יוכל לעשות פיגוע התאבדות לכשיגדל. בן לאדן עונה לו: "השתגעת? זה מסוכן מאוד. אתה יכול למות מזה".

5. מתוך הספר *Ben Laden Devoilé*, עמ' 65

ביקורת כזאת על אל-קאעדה חוזרת בספר פעמים מספר. למנהיגי אל-קאעדה, לדעת סיפאוי, קל להקריב אחרים על מזבח מאבקם המזויף, אך כשמדובר בהם עצמם או בבני משפחתם, אין הדבר בא בחשבון. מעניין להשוות את הנקודה הזאת לקומיקסים הג'יהאדיסטים שנידונו לעיל, שם הילדים נמצאים בחזית המאבק הג'יהאדיסטי ובני משפחותיהם תומכים בהם ומעודדים אותם לכך. אביו של "סלאם הלוחם המתאבד" אף מתחנן לפני חיילי צה"ל שייקחו אותו ויניחו לבנו. בן לאדן של סיפאוי וברקוביצי הוא סיפור אחר לגמרי.

דוגמה אחרת לקומיקס המכוון נגד האידאולוגיה הג'יהאדיסטית ומחנך לאסלאם סובלני, אך מזווית אחרת לגמרי, הוא הקומיקס "ה-99", המציג לראשונה 99 גיבורי-על מוסלמים מ-99 מדינות, המגלמים את 99 שמותיו של אללה ואת התכונות שהם מייצגים.³⁵ סדרת קומיקס זאת, השואבת את השראתה מקומיקס אמריקני מבית היוצר של DC Comics ו-Marvell, החלה את דרכה בשנת 2006 בתצורה של חוברות קומיקס המופצות באינטרנט. כיום זוהי תופעה גלובלית כבירת ממדים ובה, נוסף על ההפצה המתמשכת של חוברות הקומיקס, גם סדרת אנימציה מצליחה המופצת בחמישים

³⁵ האתר הרשמי של קומיקס "ה-99": <http://the99.org/>

מדינות, סרט אנימציה באורך מלא הנמצא בתהליכי הפקה, מוצרים נלווים (merchandise), פארק שעשועים נושאי ועוד.

האדם שעומד מאחורי "ה-99" הוא מוסלמי כויתי וישמו נאיף אל-מטוע – הוגה הרעיון, התסריטאי הראשי והמנכ"ל והמייסד של Teshkeel Media Group. חברה זו אמונה על הפקת מוצרי "ה-99" ועל הפצתם הבלעדית של DC Comics ו-Marvell במזרח התיכון. אל-מטוע, שנולד וגדל בכוית, הוא בעל תואר דוקטורט בפסיכולוגיה קלינית מאוניברסיטת לונג איילנד, תואר שני במנהל עסקים ופסיכולוגיה ארגונית מאוניברסיטת קולומביה ותואר ראשון בפסיכולוגיה, היסטוריה וספרות אנגלית מאוניברסיטת תאפטס (Tufts) בארצות הברית. לאל-מטוע יש ניסיון קליני רב בעבודה עם שבויי מלחמה לשעבר בכוית וביחידה לטיפול באסירים פוליטיים שעברו עינויים, בבית החולים בלווי (Bellevue) בניו-יורק.³⁶ בתחילת דרכו עם "ה-99", נתקל אל-מטוע בשתי מהמורות רציניות: צנזורה מצד גורמים רשמיים בסעודיה, שהתנגדו להגשמת התכונות המיוחסות לאללה והאנשתן, ומצד גורמים בארצות הברית שהתנגדו ל"אינדוקטרינציה האסלאמית הערמומית", לדבריהם, ולמיסיונריות אסלאמית באמצעות ספרי קומיקס.³⁷ ואולם משנת 2006 יצא קומיקס "ה-99" לדרך וזכה מהר מאוד להצלחה בקרב קוראים רבים. עם ההצלחה המסחרית של הקומיקס, שבאה בעיקר ממכירת זכויות השידור של סדרת האנימציה בשנת 2010, הגיעה גם תשומת לב חיובית של התקשורת העולמית. למשל, מגזין "פורבס" האמריקני קבע ש"ה-99" הוא אחד מעשרים ה"טרנדים" הסוחפים ביותר בעולם כיום, ואפילו נשיא ארצות הברית ברק אובמה שיבח את "ה-99" וכינה את אל-מטוע "אחד הזמים החדשניים ביותר בעולם כיום".³⁸

הרעיון ליצירת "ה-99" נולד אצל אל-מטוע מתוך אהבתו רבת השנים לדמויות קומיקס כמו באטמן וסופרמן, יחד עם הרצון להעניק לחמשת בניו דגמים לחיקוי שיהיו אסלאמיים-חילוניים. "היה נדמה לי שהאנשים היחידים שעושים שימוש בתקשורת המונים, כשזה נוגע לדת שלי, הם אנשים שעושים דברים הרסניים ביותר", אמר אל-מטוע בריאיון לעיתון בארצות הברית: "השאלה

³⁶ לפרטים ביוגרפים נוספים על אל-מטוע ראו באתרו הרשמי: <http://www.al-mutawa.com/>

³⁷ ראו למשל: Daniel Pipes, "Islam's Cartoon Missionaries," *National Review Online*, April 17, 2012

³⁸ את דברי אובמה על אל-מטוע ראו: <http://www.youtube.com/watch?v=xULeq3JrAEk>

הייתה איך לקרוא על כך תיגר באופן שיהיה חילוני (secular) אך לא יבוטל כמערביי".³⁹ בסרט הדוקומנטרי *Wham! Bam! Islam!*, המגולל את הסיפור של אל-מטוע ופרויקט "ה-99", מספר אל-מטוע כי בזמן שגייס תמיכה כלכלית לרעיון של קומיקס המבוסס על גיבורי-על מוסלמים, הוא קרא בעיתון שאיש עסקים פלסטיני יצר אלבום מדבקות הקרוי "אלבום האינתיפאדה", וטען שהוא מוכר אותו באלפי עותקים לילדים בגדה המערבית. המדבקות ב"אלבום האינתיפאדה" מציגות סצנות אלימות ועקובות מדם של פעולות הצבא הישראלי בגדה המערבית ובעזה, של המאבק בו ושל מחבלים מתאבדים המצטטים פסוקים בשבח מות הקדושים. אל-מטוע מספר כי דאג להביא עמו את המאמר הזה לפגישות עם משקיעים כדי להעביר מסר פשוט וברור: ילדים מוסלמים זקוקים לגיבורים חדשים.⁴⁰

6. "ילדים מוסלמים זקוקים לגיבורים חדשים". מתוך הסרט *Wham! Bam! Islam!*

באחרונה קיבל אל-מטוע עידוד חיצוני נוסף למאמציו ליצור גיבורי-על מוסלמים, וזאת על רקע הביקורת הרבה שנשמעה בארצות הברית נגד חברת DC Comics על שהעזה ליצור גיבור-על מוסלמי ושמו Night Runner. גיבור-העל הזה – מוסלמי אלג'יראי החי בצרפת – הוצג לראשונה במרס 2011

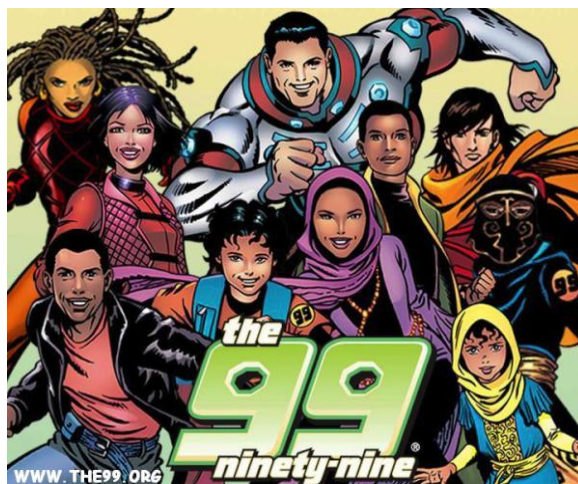
³⁹ Billy Hallowell, "Indoctrination? Debate Continues Over Islamic Cartoon and Comic Book Series," *The Blaze*, October 12, 2011.

<http://www.theblaze.com/stories/indoctrination-debate-continues-over-islamic-cartoon-comic-book-series/>

⁴⁰ את דבריו של אל-מטוע מתוך הסרט הדוקומנטרי *Wham! Bam! Islam!* ראו: <http://www.youtube.com/watch?v=EpPTXnF55Lg&list=UU3CURR3K6dW7oOjNArkWymQ&index=9&feature=plcp>

כעוזרו החדש של באטמן וכנציגו בצרפת, אך בעקבות הלחץ הציבורי החליטה החברה לגנוז את הדמות המוסלמית החדשה.

נקודת המוצא של הקומיקס שיצר אל-מטוע היא אירוע טראומתי ביותר בזיכרון הקולקטיבי של האסלאם – כיבוש בגדאד בידי המונגולים בשנת 1258 לסה"נ. אירוע זה נחשב עד היום בעיני מוסלמים רבים לטראומה שהאסלאם לא הצליח להתאושש ממנה. מוסלמים רבים נושאים עמם את ה"פוסט-זיכרון" של בגדאד הבווערת ושל נהרות הפרת והחידקל נצבעים בדם ובדיו שחור של ספרים שנזרקו לנהר מספריית "דאר אל-חַכְמָה" המפורסמת. אין זה מקרי שגם הדימוי החזותי הקשור לאירוע נחקק בעוצמה רבה כל-כך בזיכרון הקולקטיבי המוסלמי. ההרג הרב והפלת שלטון בית עבאס נקשרו בעבותות היסטוריות להשמדת אוצר הידע העצום שהיה טמון בספריות בגדאד. אל-מטוע הופך את הטראומה ל"טראומה מכוונת" על-ידי שכתוב הנרטיב ההיסטורי לכדי עלילה בדיונית המבקשת לתקן את העבר: בעוד בגדאד עולה בלהבות וספרי "דאר אל-חכמה" נזרקים לנהר, האלכימאים של הח'ליף מצליחים לזקק את כל הידע הטמון בספרים אל תוך 99 אבני פלא. שומרי אבני הפלא מצליחים לברוח מההמולה ולהבריא את האבנים משם. כעבור שנה נפגשים כולם בסביליה, שם האבנים משובצות בכיפה של מסגד חַפְן אל-מַעְרַפָה (מבצר הידע) שנבנה במיוחד בעבורן. זמן קצר לפני שהנוצרים משלימים את כיבוש אנדלוסיה מחדש, בסוף המאה ה-15, המסגד נחרב, אך שומרי האבנים מצליחים לאסוף אותן, לפזר אותן באמריקה, אירופה, אסיה ואפריקה ולהטמינן במקומות מסתור שונים. מאז הפכו האבנים לאגדה, אך במאה ה-21 הן החלו פתאום להתעורר לחיים ולהתחבר לצעירים יוצאי דופן שנועדו לגלם את תכונותיהן הפלאיות. כך אט-אט מתגלות האבנים לצעירים מוסלמים ברחבי העולם. הצעירים באים בזה אחר זה לד"ר רַמְזִי רַאזֵם – מלומד מוסלמי מארצות הברית שהקדיש את חייו לחקר אבני הפלא הללו – ובעזרת צוות מיוחד הוא מלמד את הצעירים לשלוט בכוחותיהם המיוחדים ולעשות טוב בעזרתם.

7. חלק מנבחרת גיבורי-העל של "ה-99". מתוך האתר www.the99.org

לכל אחד מגיבורי-העל הללו סיפור חיים לא שגרתי וקשה בדרך כלל. מקצתם יתומים, אחרים נערים ונערות שברחו מהבית, חלקם באים מרקע סוציו-אקונומי קשה ועוד. דוגמה לאחת מגיבורות-העל שבחבורת "ה-99" היא "מומיטה המשמידה". שמה "האמיתי" הוא קטרינה ברבוסה, היא בת שבע-עשרה והיא מפורטוגל. כוחותיה המיוחדים הם מהירות-על, כוח וגמישות. מומיטה ברחה מהבית בגיל צעיר, גרה ברחובות והתפרנסה מלחימה בקרבות מאורגנים במועדוני קרב מחתרתיים. לימים התברר לה שכוחה הרב נובע מאבן פלא הטמונה בגופה מיום שנולדה. ד"ר ראזם וחבורתו מצאו אותה בפורטוגל, הצילו אותה מחיי הרחוב ולימדו אותה כיצד לנצל את כוחותיה למטרות חיוביות. בגיליון הפתיחה של "ה-99" מספרת מומיטה את סיפורה ואומרת: "[פרויקט] ה-99 מוקדש להשכנת שלום. אני מאמינה באידאל הזה, אך זה אומר שעלי ללמוד לשלוט באינסטינקטים שלי ולא להרוס. זוהי דרך קשה שעלי ללכת בה. אך בכל יום, בעזרת חברי, זה נעשה קל יותר". משפט זה מתמצת את אחד המסרים העיקריים שהקומיקס הזה מנסה להעביר – את הכוחות יש להפנות למטרות חיוביות כדי להשכין שלום. אך גם אם חטאת בעבר והשתמשת בכוחותיך לרעה, עם קצת עזרה תוכל ללמוד להשתנות. משפט אחר הראוי לציין, נאמר באותו הגיליון מפי מנהיג החבורה ד"ר רַמְזִי רַאזֵם. בהתייחסו לניסיונם (הכושל לפי התסריט של ה-99) של המונגולים להשמיד את בסיס כוחה של האימפריה האסלאמית, היינו את הידע שלה, הוא אומר: "רק באמצעות ידע יוכלו אנשי העולם להתרומם. רק באמצעות ידע יוכלו כל הגברים והנשים לחיות בחופשיות ובאשר. יותר מדי מהאנרגיה של העולם מתבזבז על שנאה, נקמה וטינה". ד"ר ראזם רוצה להראות לחניכיו שיש תקומה לאסלאם, שכן בסיס הידע שלו נשמר בזכות אנשים אמיצים המוכנים להקריב את חייהם למטרה זאת, ועל כן

הוא לא יושמד לעולם. באמצעות הידע הזה אפשר לעשות טוב למען העולם כולו, בתנאי שישאר בידיים הנכונות.

ה"אני מאמין" של ד"ר ראזם מתכתב עם זה של יוצרו, ד"ר נאִיף אל-מטוע. בעבור אל-מטוע הידע לפני כל דבר אחר הוא התשובה לקיצוניות ולטרור וגם לתפיסות המוטעות נגד האסלאם והמוסלמים. את הידע הזה על אודות "האסלאם הנכון" מנסה אל-מטוע להנחיל לדור הצעיר באמצעות קומיקס שאינו רק בידורי ומהנה אלא גם מעורר מחשבה. בקומיקס "ה-99" ניכר שלב חדש בהתפתחות הקומיקס האנטי-ג'יהאדיסטי. יש בו ניסיון לאתגר את הקומיקס הג'יהאדיסטי, וגם לייצר חלופה אסלאמית לקומיקס המערבי בעבור הילדים ובני הנוער המוסלמים.

הקומיקס האחרון שיידון כאן הוא פרי עטו של יוצר לא שגרתי ושמו נאצר עבאס. שנים היה עבאס, מלזי במוצאו, אחד הג'יהאדיסטים המבוקשים ביותר בדרום-מזרח אסיה. הוא אימן ג'יהאדיסטים רבים במחנות אימונים באפגניסטן ובפיליפינים והיה בכיר בארגון "ג'מאעה אַסְלַאמִיָה", המזוהה עם אל-קאעדה. עבאס התקדם בסולם הדרגות בג'מאעה אסלאמיה עד שנעשה לממונה על כלל האימונים הצבאיים של הארגון. לאחר פיגועי הטרור בבאלי (2002), וייחוד כאשר נודע לו כי מי שעשו אותם היו ג'יהאדיסטים שהוא בעצמו אימן, חל אצלו מהפך אידאולוגי. המהפך הושלם דווקא בין כותלי הכלא באינדונזיה, שם נכלא עבאס בשנת 2003 בשל מעורבותו בפיגועים בבאלי. משנוכח להפתעתו שהוא זוכה ליחס טוב ומכובד מצד הרשויות, החל עבאס לשתף פעולה עם המשטרה ועם מנגנוני הביטחון באינדונזיה ועזר להם לתפוס ולהפליל חברים רבים בג'מאעה אסלאמיה". משום כך נהפך ליעד התנקשות של הארגון. מאז שהשתחרר מהכלא מקדיש עבאס את חייו לחינוך נגד טרור וקיצוניות. אחד הצעדים הראשונים שעשה היה כתיבת רומן גרפי המגולל את סיפור חייו, בהדגשת ההתפכחות שעבר והחרטה על מעשיו הקיצוניים, וקורא לבני נוער ללמוד מניסיונו האישי ולהתרחק מאנשי ג'מאעה אסלאמיה, אל-קאעדה ודומיהם. הספר "כעת הבנתי את משמעות הג'יהאד",⁴¹ נעשה עד מהרה פופולרי מאוד באינדונזיה ולחלק אינטגרלי מתכנית הלימודים הרשמית בבתי הספר הפרטיים והממלכתיים.

נאצר עבאס הבין נכוחה את כוחו של הקומיקס ככלי חינוכי וכאמצעי יעיל להעברת מסרים אנטי-טרוריסטיים, ובריאיון טלוויזיוני לרשת "אל-עַרְבִיָה" הוא אמר: "רבים מהנערים והנערות לא אוהבים לקרוא ספרים אבל כן אוהבים לקרוא קומיקס. לצד ההנאה שהם מפיקים מהתמונות

⁴¹ Nasir Abas, *Kutemukan Makna Jihad*, Indonesia 2011

ומהצוירים אפשר באמצעות הסיפורים המצוירים גם להעביר להם מסרים חינוכיים. זה מה שניסיתי לעשות בספר שלי.⁴²

אימוץ הספר בידי גורמים רשמיים באינדונזיה, ובעיקר בקרב גורמים ביטחוניים, ראוי לציון. בכירים במערכת הביטחון באינדונזיה מעריכים שהספר עשוי לסייע להם במימוש האסטרטגיה הביטחונית שגובשה כדי להילחם בקיצוניות ובאלימות. אסטרטגיה זו נשענת בחלקה גם על הגברת המודעות בקרב החברה ככלל והדור הצעיר בפרט. סגן יושב-ראש הסוכנות האינדונזית למלחמה בטרור אמר שאת מטרות הסוכנות שלו היא להגביר בקרב החברה ובעיקר בבתי הספר את המודעות נגד קיצוניות. לדבריו, הספר מציג בצורה "קלה לעיכול", בשפה פשוטה ותוך כדי שימוש בצוירים את מה שכותב הספר התנסה בו בעצמו, וזה מסייע למלחמה בקיצוניות ולהכוונת הצעירים.⁴³

דבריה של צאלחה – תלמידה באחד מבתי הספר התיכוניים הפרטיים בג'קרטה – מוכיחים טענה זו ומסכמים היטב את הדיון בספר ומעידים על מידת השפעתו: "קראתי את הספר כדי להבין מהי המשמעות האמיתית של הג'יהאד. משמעות הג'יהאד היא שיש אנשים הנלחמים מלחמת קודש למען אללה, אך יש אנשים הטועים בהבנתם את עניין הג'יהאד ובפרשנות שהם נותנים לו. אני חושבת שהספר עזר לי להבין מהי המשמעות האמיתית של דת האסלאם".⁴⁴

סיכום

בנושא כמו השואה היהודית ובנושא כמו טרור וקיצוניות, קומיקס הוא ככל הנראה אחד הכלים היעילים ביותר שאפשר באמצעותם להגיע אל הדור הצעיר ולהשפיע עליו. בספר "בן לאדן נחשף" של מוחמד סיפאוי ראינו כיצד ניתן לעשות הגחכה ודה-לגיטימציה לאל-קאעדה ולאסאמה בן לאדן באמצעות קומיקס הומוריסטי וסאטירי. בסדרת הקומיקס "ה-99" ראינו את מאמציו של נאיף אל-מטוע ליצור גיבורים חדשים בעבור ילדים מוסלמים ולהטיף למתינות ולסובלנות אסלאמית וגלובלית. בספרו של נאצר עבאס ראינו כיצד מוצג סיפורו האישי של טרוריסט לשעבר ברומן גרפי, ועד כמה כלי זה הוא אפקטיבי בקריאה לבני נוער לפנות אל המשמעות המתונה של הג'יהאד ולהתרחק מטרור.

⁴² לריאיון עם עבאס בערבית ראו: <http://www.alarabiya.net/programs/2011/10/28/174233.html>;

לקטעים נבחרים מהריאיון, בתרגום לאנגלית, ראו: <http://www.memritv.org/clip/en/3320.htm>

⁴³ שם.

⁴⁴ שם.

גורמים מדינתיים רשמיים הבינו נכוחה את כוחו של הקומיקס והפכו אותו לחלק אינטגרלי מתכנית הלימודים שלהם, כפי שנוכחנו לראות באינדונזיה ובגרמניה. בהקשר זה יצוין המקרה של יפן וספר הקומיקס היפני "גן היחף" (*Barefoot Gen*) מאת קנג'י נאקאזאווה (Kenji Nakazawa). ספר זה, שראה אור בשנת 1975, הוא סיפורו האוטוביוגרפי של נאקאזאווה שחוה את פצצת האטום שהוטלה על הירושימה. הספר עוסק בפצצת האטום במישרין ומציג את מראות הזוועה של השואה הגרעינית ביפן לקהל הרחב בפעם הראשונה. הוא יוצא נגד חוסר האנושיות של האויב האמריקני ומבקר בחריפות גם את מוסד הקיסרות ואת ממשלת יפן על התנהגותם בזמן מלחמת העולם השנייה ולאחריה, ובעיקר על אחריותם בהדחת הטראומה הלאומית וטיפולם הלקוי בניצולים. על אף היותו אנטי-מלחמתי ומתנגד למוסד הקיסרות, נעשה ספר זה בימינו **ספר חובה** בספריות בתי הספר היסודיים וחטיבות הביניים ביפן, וזה משום שממשלת יפן הכירה בחשיבותו הרבה של רומן גרפי זה ובערכו החינוכי.⁴⁵

מן הראוי שעוד גורמים רשמיים יבינו את כוחו ואת יעילותו של הקומיקס ככלי חינוכי ויאמצו אותו בחום. אפשר לאמץ ולהפיץ קומיקס קיימים ואפשר גם ליצור קומיקס "יעודי" למטרות חינוכיות. קומיקס הוא כלי חשוב ויעיל בידיים הנכונות, אך בידיים הלא נכונות – בידי חמאס או בידי ג'יהאדיסטים עצמאים – הוא כאמור כלי מסוכן מאין כמוהו ובעל פוטנציאל הרסני.

⁴⁵ ראו: ברטל, "מהירושימה לסברה ושתילה".